

Накатаев М., Бегматов С.И.

ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАДАГЫ АДЕП-АХЛАК ТАРБИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ

Накатаев М., Бегматов С.И.

О ВОСПИТАНИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАВСТВЕННОСТИ
В НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ

M. Nakataev, S.I. Begmatov

ABOUT EDUCATION TEACHING MORALITY IN FOLK PEDAGOGY

УДК: 372.367

Бул макалада кыргыз элинин адептүүлүк-этикалык баалуулуктары жонундо каралган. Элдик тарбия - ар кандай элдин турмушунун ажырагыс, эң маанилүү бөлүгү. Кыргыздар үчүн тарбия – бул турмуштун өзү. Кыргыздар улууларды урматтоо деген көөнө салты менен сыймыктанат, бул карыялардын акылмандыгына, турмуштук бай тажрыйбасына, тарбиялык үлгүсүнө жана рухий мураска болгон мамилесин билдирет.

Негизги сөздөр: тарбия, маданият, када-салт, турмуш, намыс, уят.

В статье рассматриваются публикации кыргызского народа об этнических ценностях. Народная культура – неотъемлемая и важная часть жизни любого народа. Для кыргызов воспитание это сама жизнь. Кыргызцы гордятся традицией уважение к старшим.

Ключевые слова: воспитание, культура, традиция, жизнь, честь, совесть.

The article discusses the publication of the Kyrgyz people about the ethnic values. Folk culture is an integral and important part of life of any nation. For the Kyrgyz education is life itself. Kyrgyz people are proud of the tradition of respect for elders.

Key words: upbringing, culture, tradition, life, honor, conscience.

Кыргыздардын адептүүлүк-этикалык баалуулуктары – бул коом менен, курчап турган жаратылыш менен өз ара мамилелешүү жөнүндөгү түшүнүктөрдүн кылымдар бою иштелип чыккан системасы жана ушуга дал келүүчү жүрүм-турум үлгүлөрү. Өсүп келаткан муунга рухий-адептик баалуулуктарды үйрөтүү элдик тарбия процессинде ишке ашырылган. Элдик тарбия – ар кандай элдин турмушунун ажырагыс, эң маанилүү бөлүгү. Кыргыздар үчүн тарбия – бул турмуштун өзү. Кыргыздарда “кантип тарбиялоо керек” деген суроо дээрлик болгон эмес. Мындай суроо төмөндөгүдөй формада болгон жана азыр да ошондой: балдар татыктуу адам болсун үчүн кантип жашоо керек?

Кыргыз элиндеги тарбиялоонун салттуу маданиятында абдан зор жаратман рухий-адептик дүрмөт жатат. Элдик педагогдор адамдардын бир нече мууну тарбияланган каада-салттарды, үрп-адаттарды, көз караштарды, элдик аңгемелерди жеткилең адамды калыптандыруучу бүтүндөй педагогикалык системага алып келүүгө далалаттанышты. Бул системада башта-

лыш, табигыйлык, табиятка үндөшүү, тарбиянын үзгүлтүксүздүгү, ошондой эле таасир берүүнүн аралаш каражаттарын пайдалануу табигый түрдө байланышкан, б.а. бул система - бүтүндөй педагогикалык процесс.

Кыргыздардын элдик педагогикасынын баалуулук багытталууларды окуп-үйрөнүү азыркы адамдын идеянын талдоо жана маанисин түшүнүү чөйрөсүндө мугалимдер үчүн кеңири жана бай чөйрөнү ачып берет, себеби ар бир этномаданиятка ички биримдикке ээ болгон инсандын мүнөздүү образы – жеткилең адамдын образы, этникалык идеал, базалык этникалык инсан тиешелүү. Ушул идеал жөнүндө айтуу менен, К.Д.Ушинский «Коомдук тарбиялоодогу элдүүлүк жөнүндө» аттуу макаласында мындай деп жазган: «Ар бир элдин тарбиялоо идеясынын негизинде, албетте, эл түшүнүгүндө элдик өнүгүүнүн белгилүү мезгилинде адам кандай болушу керектиги жөнүндөгү өзгөчө идея жатат. Ар бир эл өзүнүн адам идеалына ээ, өз тарбиялоосунан ошол идеал ар бир инсанда кайталануусун талап кылат. Ар бир элдин бул идеалы анын мүнөзүнө төп келет, анын коомдук турмушу менен аныкталат, анын өнүгүүсү менен кошо өнүгөт, аны ачып түшүнүү ар бир элдик адабияттын эң башкы милдетин түзөт» [3, с. 122].

Элдик педагогика «намыс», «уят» сыяктуу адептик принциптерди жеке аң-сезимдин өзөгүн түзүүчү, өзүнө моралдын нормаларын билүүнү, көз караштарды жана сезимдерди камтыган жеке ынанымдарга айландырууну адептик тарбиянын максаты деп эсептеген. «Намыс», «уят» түшүнүктөрү адамдын эрктик сапаттарын камтып турат, мунсуз анын ынанымдары жүрүм-турум фактысына айлана албайт. «Намыс» деген сөз тарбиялуулук, жөнөкөйлүк, сылыктык, урматчыл сыяктуу түшүнүктөр менен теңдеше биригет: «Намыс өлүмдөн күчтүү», «Жигитти намыс өлтүрөт, коёнду камыш өлтүрөт».

Кыргыздар улууларды урматтоо деген көөнө салты менен сыймыктанат, бул карыялардын акылмандыгына, турмуштук бай тажрыйбасына, тарбиялык үлгүсүнө жана рухий мураска болгон мамилесин билдирет. Жашы чондорго жасалган урмат эң жогорку адептик сапат катары бааланат. Буга балдарды жаштайынан тарбиялашат. Улууга дайыма төрдөн орун беришет.

Улуу адамды жолуктурганда, ал такыр бейтааныш адам болсо да, кичүүсү биринчи салам берет, керек болсо, жардам берип, кызмат көрсөтөт. Эгерде көчөдө аксакал жөө бараткан болсо, үйдүн ээси өз ишин бир азга калтыра коюп, аны керектүү жерге жеткирип коюуга милдеттүү. Узак сапарда бараткан адамды үй ээси үйүнө чакырып, кымыз же чай ичирип, андан ары узатып коёт. Адатта мындай иш балдарга тапшырылат. Ал эми балдар мунун менен сыймыктанат, ал үчүн кызыктуу, ал бирөөгө жакшылык кылгысы келет. Бул жакшынакай каада-салт бүгүн да айыл элинде, айрыкча, тоодогу айылдарда күчүн жогото элек. Балдар өз ата-энесин атынан айтуудан ийменишет. Жашы улууларга урматтоо менен мамиле жасоо анын узак жашагандыгын, көптү көргөндүгүн, көптү билерин таанууну туюндурат. Улууларды урматтаган жаштар өз элинин өтмүшү менен сыймыктанбоого акысы жок.

Кыргыздардын маданиятында ата-эне өзгөчө орунда турган, бул өзүнчө культка айланган деп айтууга болот. Ата-энени урматтоо адептик бааллуулуктардын шкаласында базалык болуп эсептелген, ушунун негизинде адептик нормалар менен тарбиянын бүтүндөй пирамидасы тургузулган. Аларга сый-урматсыз мамиле кылуу аморалдуулукка тете болуп, катуу сынга алынган.

Эл чыгармачылыгында эненин образы, ак пейили жана балдарына берилгендиги даңазалуу ырдалган. Эне культуранын тарбиялык ролун гана эмес, тарбиялык процесстин иштиктүүлүгүнүн негизги шартын таануу, ошондой эле энеге болгон сүйүүсүз жана сыйурматсыз адептүүлүк жактан татыктуу адамды тарбиялоо мүмкүн эместиги жөнүндөгү түшүнүктүн күбөсү болуп саналат. Өз баласынын жан-дүйнөсүндөгү ар бир кыймылды эне гана түшүнүп, ага татыктуу жооп берет. Дал ошол энеге болгон сүйүүнүн жаралышынан баланын инсан катары калыптануусу башталат.

“Адептүүлүк, адамгерчилик, баатырдык, сулуулук, өнөрпоздук, достук, боордоштук, ак ниеттүүлүк, чынчылдык, чыдамдуулук сыяктуу асыл сапаттар байыртан эле ар кимди ойлонтуп келген. Элдин ой-тилеги, келечектен күткөн үмүтү, бардык жат көрүнүштөргө каршы күрөшүү, асыл сапаттарды арттыруу үчүн жүргүзгөн аракети бүтүндөй анын сөз өнөрү аркылуу даңазаланып, улам кийинки муундар тарабынан байып жүрүп отурган. Ушундай сөз өнөрүнүн эң алгачкы пайда болгондорунун бири – жомоктор” [2, 39-6]. Бул боюнча академик А.Э. Измаилов мындай деп жазган: “Жомоктордо элге тийиштүү болгон адеп-ахлактык касиеттер сыйдырылган: Ата-Мекенди сүйүү жана коргоо, жамандык менен күрөшүүдөгү айыгышкан баатырдык, эмгекти сүйүү жана чеберчилик, адептүүлүк, достукка жана чыгармачылыкка берилгендик ж.б. жомоктор элдик мүнөзүн, анын психологиясын турмуштук позицияларын билдирет” [2].

Орус элинин классик акыны А.С. Пушкин: “Кечинде жомок угам жана ошону менен каргыш тийген тарбиямдын кемчиликтерин толуктайм. Эмне деген керемет, бул жомоктордун ар бири өзүнчө жаткан поэма”, – деп, жөө жомокторго өзгөчө зор маани бергендиги жомоктордун турмуштагы жана көркөм чыгармачылыктагы ролун дагы бир жолу айкындап турат [5, 482-6].

Орус элинин улуу педагогу А.С. Макаренко: “Жакшы айтылган жомок маданияттуу жүрүш-турушту тарбиялоонун башталышы”, – деп жомоктун тарбиялоочулук күчүн таамай белгилеген [2, 418-6].

Ата-энени сыйлоонун, боорукердиктин, достукка бекем туруунун үлгүсү “Алтын куш” жомогунда даана чагылдырылган. Алсак, баланын ач карышкырга өз атын союп бериши боорукердикти туюнтса, бул ишке ыраазы болгон карышкырдын: “Өзүң жаш болсоң да, акылың бар экен. Атыңдын тең этин бышырып ал да, менин жонума мингин. Кайда барсаң да, сени самаган жериңе жеткизейин”, – деши жакшылыкка жакшылык жасоону даңазалайт.

Ал эми баланын хандын каарынан эч коркпой туруп: “Ханым, кулдугубуз бар. “Баш кесмек бар, тил кесмек жок, – деген. Менин карыган ата-энемдин жалгыз түп алмасы бар эле. Анын башына ар жылы бирден алма бышып, аны жеген сайын, карыган ата-энем дайыма жашарып турушчу. Төрт жылдан бери ошол алманы куш барып жеп кетет да, ата-энем улам картайдан картайып барат. Алтын кушту ошон үчүн издеп келдим эле”, – деп кайрылышы ата-эне үчүн баланын бардык кыйынчылыкка барууга даяр экендигин көрсөтөт.

“Акылдуу дыйкан” жана “Акыл Карачач” жомокторунда хандын, жигиттердин образы аркылуу көпкөн, турмушка жеңил ойлуу караган адам мыскылдоо менен жазаланса, акылдуу дыйкандын жана Акыл Карачачтын образдары аркылуу мээнеткечтик, акыл-эстүүлүк менен бардык кыйынчылыктарды жеңүүгө боло тургандыгы чагылдырылат [1, 15-19].

Элдик адептүүлүктүн көрүнүштөрүнүн бири – акыйкатчылдык жана чынчылдык. Адамдын жүрүм-турумундагы акыйкатчылдык менен ачыктык милдеттүү түрдөгү адептик талап болуп саналат, аны ар кандай учурда сактоо керек. Акыйкатчылдыкты адамдын мыкты сапаты катары эсептөө менен, эл аны калпычылыкка каршы коёт. Көп сандаган кыргыз элдик оозеки-поэтикалык чыгармаларында чынчыл болуп, калптан алыс туруу керектиги айтылат, анткени калпычынын чын сөзүнө да эч ким ишенбей, ишенимден кетет. Акыйкатчылдык менен чынчылдык принципалдуулукту жаратат. Принципалдуу адам ар кандай шарттарда өз ынанымдарынан, көз карашынан, принциптеринен тайбайт. Ынанымсыз адам – татыксыз адам. Принциписиздиктин жогорку көрүнүшү болуп кошоматчылык жана жагынуу саналат. Фольклордук каар-

мандардын акыйкатчылыгы жана чынчылдыгы үлгү катары кызмат кылат. Эң жаш курагынан тартып ата-энелер өз балдарын акыйкатчылыкка, чынчылдыкка, түз айтууга жана калпычылык менен жалганчылыкты жек көрүүгө тарбиялашкан.

Балдар менен жаштарды акыйкатчыл жана чынчыл болууга ынандырууда төмөндөгүдөй макалдар өзгөчө роль ойногон: «Чын айтып зыян тартсаң – жетээрсиң муратка, калп айтып пайда тапсаң - калаарсың уятка»; «Ак ийилет, бирок сынбайт»; «Арам тамак аш болбойт» «Жалган сүйлөсөң тутуласың, туура сүйлөсөң кутуласың»; «Калптын казаны кайнабайт»; «Калп ырыс кесет»; «Калптын арышы кыска». Элде уурулук чоң кемчилик катары эсептелген. Уурулар үчүн эл көзүнчө катуу жазаланган. Жазалоонун бир топ кеңири жайылтылган түрү – уурунун мойнуна уурдаган буюмун илип алып, көчөмө-көчө жетелешкен. Жазалоодон оңолбогон ууруну айылдан кууп жиберешкен, кыргыз үчүн өз үйүнөн айрылуудан артык жаза жок эле.

Кыргыздар байыртан эле *меймандостугу* менен даңкталып келет. Алар тааныш болобу, бөтөн адам болобу, ага берешендик менен чай беришкен. Кыргыздардагы меймандостуктун өзгөчө институту бар экендигин алардын маданиятын жана турмуш-тиричилигин революциядан мурун да, кийин да изилдегендердин баарысы белгилешкен. Кыргызстанда узак жашаган орустун белгилүү географ-климатологу Я.И.Корольков кыргыздардын башкаларга жасаган мамилеси тууралуу канааттануу менен мындай дейт «Мен ал жерде жашаган кезимде тоо аралап 14 миң чакырым жерди бастым, эч качан курал алып жүргөн эмесмин, кыргыздар-

дын чын пейилден чыккан меймандостугунан башка эч жамандыгын көргөнүм жок» [2, с. 40].

«Коноктун качан кетерин сураба, качан келээрин сура» деген сыяктуу элдик педагогикадагы насаат сөздөр үй ээсине гана эмес, анын балдарына да белгилүү болгон. Конокторду чоң адамдар гана эмес, балдар да кошо күтүшкөн: атынан түшүрүп, атын байлаган, ээр-токумун чечип, ага жем-чөп беришкен. Балдар чоң адамдардын сөзүнө аралашкан эмес, коноктордон эч нерсе сурашкан эмес.

Ошентип, кыргыз элинин салттуу рухий-адептик маданияты анын бүтүндөй калыптануу процессинин жүрүшүндө жаралган. Ал өтмүш менен келечекти, этникалык нерсе менен жалпы адамзаттык нерсени айкаштыруу аркылуу өзүнчө этникалык турпатка ээ болгон. Элдик педагогиканын идеяларын жана элдик тарбиянын тажрыйбасын четке каккан педагогика – абстракттуу, формалдуу, жан-дүйнөсүз, жансыз жана жарамсыз, себеби ар бир адам үй-бүлөгө, урууга, элге таандык. Рухий-адептик тарбиянын мазмунунун толуктугун узак тарыхый мезгил агымында эл жаратып сыноодон өткөргөн этномаданияттын баалуулуктарысыз элестетүүгө болбойт.

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар. - Б., 2000.
2. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. - Б., 1999.
3. Волков Г.Н. Этнопедагогика. - Чебоксары, 1974.
4. Волков Г.Н. Вечность воспитания. // Народное образование. - 1994. - №4. - С. 107-113.
5. Волков Г.Н. Народная педагогика: краткий словарь-справочник. - М., 1996.

Рецензент: к.пед.н., доцент Миталипов К.